

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De affaire De Lalande-Lestevenon: feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam
Hekman, B.

Citation

Hekman, B. (2010, September 28). *De affaire De Lalande-Lestevenon: feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam*. LUP Dissertations. Leiden University Press (LUP), Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15993>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15993>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De affaire De Lalande-Lestevenon

De affaire De Lalande-Lestevenon

Feit en fictie over een spraakmakend schandaal
in het zeventiende-eeuwse Amsterdam

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 28 september 2010
klokke 16.15 uur

door
Bauke Hekman
geboren te Stadskanaal
in 1940

Leiden University Press
2010

Promotiecommissie:

Promotor Prof. dr. W. van Anrooij

Copromotor Dr. K.J.S. Bostoën

Overige leden:

Prof. dr. J.M. Koppenol (VU Amsterdam)

Dr. A.M.Th. Leerintveld (KB Den Haag)

Prof. dr. J.S. Pollmann

Prof. dr. M.J. van der Wal

Titre en français: *L'affaire De Lalande-Lestevenon. Faits et fiction à propos d'un scandale à sensation dans l'Amsterdam du dix-septième siècle.*

Omslagillustratie: Zinneprent (*Tribunal injuriae & Amoris*) van Crispijn de Passe de Jonge, voorstellende Gabriel de Lalande en Elisabeth Lestevenon in een pseudo-proces voor de godin Themis (Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-76.934).

Omslagontwerp: Victor Notermans, Uden

ISBN 978 90 8728 101 4

NUR 685

© B. Hekman / Leiden University Press, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Men neemt somwijl iet voor dat licht schijnt, maer in 't ent
Bedriegt de schijn, dan wert de sake eerst bekend
Hoe swaer sy is.
(*De rampsalige min*, deel 1, A7v).

*aan Irene
en
mijn vader en moeder
die het fundament hebben gelegd
voor mijn rijke leven*

Inhoud

Woord vooraf	11
Inleiding	13
De affaire De Lalande-Lestevenon	13
Het Amsterdamse decor	14
De sociale stratificatie	16
Zijdelingse aandacht van historici	18
Recente aandacht	21
Bronnen	22
Het onderzoek	27
DEEL I FEIT EN FICTIE	
1 De betrokken families	31
Het geslacht De Lalande	31
Herkomst	31
Gabriel de Lalande (1629-?)	39
Het geslacht Lestevenon	45
Herkomst	45
Genealogieën	47
Familiwapen en stamreeks	48
Michiel Lestevenon (1550-1615)	49
Abraham Lestevenon (1592-1652)	52
Mattheus Lestevenon (1633-1693)	58
Elisabeth Lestevenon (1642-1710)	60
Daniel Lestevenon (1623-1666)	63
Het geslacht Cloeck	64
Hendrick Cloeck (1633-1670)	66
2 De regering van Amsterdam	69
Inleiding	69
Het Hof van Holland en de Hoge Raad	69
De Amsterdamse magistratuur	72
Burgemeesters	73
Schepenen	74
Schout	75
Colleges van regering en rechtsoefening	76
Rechtspraak	77
3 De reconstructie van de affaire op basis van de archivalia	81
Inleiding	81
De reconstructie	82
Onbeantwoorde vragen	100

4	De Heren van het Gerecht van Amsterdam: corrupt en arrogant	103
	Inleiding	103
	Geconfronteerd met wetten en fatsoen	104
	Geconfronteerd met de burgerij	108
	Op straat	109
	In pamfletten	110
	In treurspel en klucht	114
5	De reconstructie van de affaire op basis van de fictionele literatuur	119
	Inleiding	119
	De reconstructie	119
6	De verhouding tussen feit en fictie in de fictionele literatuur van de affaire	133
	Inleiding	133
	Fictie	134
	Feiten	135
	Geloofwaardigheden	137
	De verhouding tussen feit en fictie in de affaire	138
7	Rondom de trouwbelofte	141
	Inleiding	141
	Verloving van Gabriel en Elisabeth	147
	“Eer is het Lof des Deuchts”	149
	“‘t Was beter t’saem getrouwt”	151
	De verbroken trouwbelofte: gemeend of geveinsd?	153
8	Het complot tegen Gabriel: een scenario	157
9	Gabriels arrestatie, gevangenschap en vrijlating	163
	Inleiding	163
	Arrestatie	164
	Gevangenschap	166
	Vrijlating	170
10	Mattheus Lestevenon: elitair en onbuigzaam	173
	Afkeer van Gabriel	173
	Een eenmansactie?	174
	Mattheus’ motieven	176
	Hoeder van de eer	179
11	Elisabeth Lestevenon: verguisd en in ere hersteld	181
	Inleiding	181
	Verguisd en gerehabiliteerd	183

DEEL II DE FICTIONELE LITERATUUR

12 De fictionele literatuur en haar producenten	189
Inleiding	189
Identiteit en anonimiteit	190
Johannes van den Bergh: samensteller en uitgever van <i>De soete vryagie?</i>	202
Een levensschets	202
Verscholen achter V.J.B.v.A.	206
Johannes van den Bergh: drukker en uitgever van <i>De rampsalige min?</i>	208
Verscholen achter Jan Pietersz. van Dam	208
Cornelis de Bruyn: drukker van <i>De soete vryagie?</i>	212
Een levensschets	212
Het vermeende co-schap bij het drukken van <i>De soete vryagie</i>	213
Argumenten voor De Bruyns drukkerschap van <i>De soete vryagie</i>	214
Jan Neuye: dichter van <i>De rampsalige min</i> en de <i>Tribunal injuriae & Amoris?</i>	227
Een levensschets	227
Verscholen achter M.S.D. en M.S.N.	233
Neuyes oeuvre	243
13 De pamfletten	263
Inleiding	263
Materiaal	265
Bijzondere exemplaren	266
Vorm in materieel opzicht	267
Werkwijze en mentaliteit	269
Anoniem en bij name	269
Verspreiding en receptie	276
14 <i>De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande</i>	283
Inleiding	283
Materiaal	284
Bijzondere exemplaren	285
Aantekeningen van de anonymus	294
Weggelaten impressa en andere ingrepen	302
Betekenis	306
Inhoud	311
Drie kernteksten	311
Gedichten	312
Liederen	313
Nieuwstijdingen	316
Samenspraken in proza	320
(Pseudo-)sententies	321
Verspreiding en receptie	322
15 <i>De rampsalige min. Treurspel voor Cupido</i>	335
Inleiding	335
Materiaal	335
Bijzondere exemplaren	336
Structuur	338

Inhoud	344
Betekenis	345
Initiatief	346
Het opvoeringsverbod	350
Verspreiding en receptie	354
16 <i>Klucht van koddige Koert</i>	357
Inleiding	357
Materiaal	358
Bijzondere exemplaren	359
Structuur	360
Inhoud	360
Betekenis	363
Verspreiding en receptie	366
17 <i>Tribunal injuriae & Amoris</i>	369
Inleiding	369
Materiaal	370
Bijzonder exemplaar	374
Structuur	377
Inhoud	377
Betekenis	381
Verspreiding en receptie	383
Slotbeschouwing	387
Bijlagen	391
1 Titels en vindplaatsen van de pamfletten	391
2 Verschijningsvormen van <i>SV</i> , <i>RM</i> en <i>KK</i>	397
3 Edities van <i>SV</i> , <i>RM</i> en <i>KK</i>	403
4 Akte notaris Hellerus van 21 november 1662 (beknopte versie)	406
5 Akte notaris Hellerus van 21 november 1662 (uitgebreide versie)	408
6 <i>Tribunal injuriae & Amoris</i>	413
7 Brief ambassadeur De Thou van 20 juni 1661 aan burgemeesters	417
8 Weggelaten impressa en ondertekeningen in de <i>SV</i>	419
Bibliografie	421
Lijst van afkortingen	449
Verantwoording van de afbeeldingen	451
Résumé	453
Register	465
Curriculum vitae	480

Woord vooraf

Tijdens mijn doctoraalstudie stuitte ik in de Leidse universiteitsbibliotheek op een vijftiental pamfletten over de affaire De Lalande-Lestevenon. De inhoud ervan intrigeerde me. Nader onderzoek wees uit dat de erin beschreven gebeurtenissen en personen historisch waren. Ik koos het schandaal tot onderwerp van mijn doctoraalscriptie. Die kreeg een inleidend en inventariserend karakter. De affaire had meer te bieden. Ik besloot er een proefschrift aan te wijden. De omvangrijke en gedifferentieerde primaire en secundaire literatuur vereisten intensieve nasporingen. Het transcriberen van de vele met verschillende hand geschreven documenten was een tijdrovende maar noodzakelijke bezigheid, evenals het genealogisch en biografisch onderzoek. Met het voortschrijden van de tijd en de ontdekking van steeds weer nieuwe informatie veranderde ook regelmatig het perspectief op personen en zaken. De voorbereiding van het proefschrift heeft acht jaar gevegd.

De grote bereidheid van vakgenoten en anderen om te helpen, heeft mij vaak verwonderd doen staan en natuurlijk verblijd. Ik ben dan ook iedereen die mij op enigerlei wijze heeft gesteund dankbaar. Mijn promotor Wim van Anrooij dank ik voor het vertrouwen dat hij in mij stelde en voor zijn fijne en geruststellende begeleiding bij het afronden van mijn dissertatie. Bijzonder verplicht ben ik mijn copromotor Karel Bostoën, die al die jaren van voorbereiding mijn mentor en criticus is geweest. Een beter en betrokkener leermeester-begeleider had ik me niet kunnen wensen. Zeer erkentelijk ben ik mevrouw dr. Madeleine van Strien-Chardonneau van de Universiteit Leiden voor haar hulp en inzicht bij de vertaling en controle van het résumé. Veel dank ben ik verschuldigd aan mevrouw dr. Jeanine De Landtsheer van de Universiteit Leuven die al mijn Latijnse teksten heeft vertaald en waar zij dat gewenst achtte van beschouwingen voorzien. Onmisbaar was de steun van mevrouw Monique Peters van het Stadsarchief van Amsterdam die mij niet alleen wegwijs heeft gemaakt in dat omvangrijke archief, maar zonder wier hulp ik beslist ook enkele essentiële elementen zou hebben gemist. Hartverwarmend was de toewijding van mevrouw Fatima Arai die door de jaren heen in mijn uitgebreide Franse correspondentie het Groningse hart verving door de Franse ziel en daarbij – en passant – corrigerend optrad.

Je remercie monsieur Olivier Ribeton, conservateur du musée Basque et d'histoire pour l'information historique de Bayonne, madame Martine

Dubos, l'archiviste municipale, pour sa rôle de coordination, madame Eveline Bacardatz l'archiviste de la bibliothèque municipale et madame Cervera Marzal de l'Association Généalogie et Histoire des Familles pour son aide à rechercher la généalogie de la famille De Lalande.

Mijn allergrootste dank gaat uit naar mijn vrouw Irene die al ruim vier decennia lang de consequenties van mijn ongebreidelde 'lust tot leer' ervaart en steeds weer tracht te aanvaarden. Aan haar en mijn ouders draag ik dan ook vol dankbaarheid mijn 'magnum opus' op.

Inleiding

De affaire De Lalande-Lestevenon

De intieme relatie tussen Elisabeth Lestevenon en de rijke, uit Bayonne afkomstige koopman Gabriel de Lalande eindigt in mei 1661 abrupt. De Amsterdamse advocaat mr. Hendrick Cloeck heeft zich als haar nieuwe vrijer aangediend. Als Elisabeth zich anders tegenover Gabriel gedraagt dan hij van haar gewend is, raakt hij misnoegd en laat hij zich ontvallen dat hij seksuele omgang met haar heeft gehad. Bijzonderheden daarvan worden publiek en de eer van de Lestevenons is geschonden. Spotdichters grijpen naar hun pen om de ex-geliefden, de familie Lestevenon en Hendrick Cloeck in pamfletten aan de kaak te stellen en tevens de Amsterdamse overheid en enkele van haar aanzienlijke burgers. Moeder Elisabeth van Thije en broer Mattheus Lestevenon weten de schepenen te bewegen Gabriel te arresteren en op te sluiten. De Heren van het Gerecht houden hem ruim zeventig dagen in arrest, wat tot veel commotie leidt die tot op de dag van zijn vrijlating duurt. Juridische pogingen tot eerherstel slepen zich jarenlang voort. Met het verstrijken van de tijd geraakt de geschiedenis in de vergetelheid.

Over dit schandaal gaat het proefschrift dat ik de titel heb gegeven: *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam*.¹ Het beschrijft de rampzalig geëindigde liefde tussen Gabriel de Lalande en Elisabeth Lestevenon en de rol die het stadsbestuur van Amsterdam daarin heeft gespeeld, zodat een privézaak die normaliter slechts voor enig leedvermaak zou hebben gezorgd, kon uitgroeien tot een stedelijk schandaal. Het onderzoekt ook de mogelijke betrokkenheid bij deze geschiedenis van de dichter Jan Neuye, de drukker en boekverkoper Johannes van den Bergh, de drukker Cornelis de Bruyn, de graveur Crispijn de Passe en de schouwburgregent Jan Vos. Al deze verwickelingen en betrekkingen maken de affaire De Lalande-Lestevenon tot een literatuurhistorische belevens.

Velen werden in de kwestie gemoeid: producenten van boeken en pamfletten, vooraanstaande families, notarissen, schouwburgregenten, de Amsterdamse overheid, het Hof van Holland, de Hoge Raad van Holland,

---

¹ In de meeste gevallen duid ik de affaire De Lalande-Lestevenon kortheidshalve aan als de LL-affaire. De LL-initialen gebruik ik ook in combinaties als: LL-teksten, LL-pamfletten en LL-literatuur.

Zeeland en West-Friesland, de ambassadeur van Frankrijk en zelfs de Franse koning Lodewijk XIV. De affaire De Lalande-Lestevenon groeide uit tot een van de meest spraakmakende schandalen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam.

Geen van de hoofdpersonen kwam ongeschonden uit de strijd. Gabriel werd de maatschappelijke verliezer. Hij faillieerde eind september 1661 en werd op 7 oktober 1661 door de commissarissen van de desolate boedelskamer onder curatele gesteld.² De hoge proceskosten en de verslechteringen in zaken hadden hem financieel volledig uitgeput. Hij verloor in Amsterdam zijn geliefde, zijn geld, zijn status en zijn eer. Er is weinig bekend over hoe het hem verder is vergaan.

De Lestevenons werden ernstig in hun eer aangetast maar behielden hun posities binnen de elite van Amsterdam. Elisabeth huwde in 1666 haar neef Isaac van Thije, heer van Opmeer; broer Mattheus trouwde enige maanden later met Elisabeth Backer, dochter van de rijke aristocraat, oud-burgemeester en raad van Amsterdam, ridder Willem Backer.

Hendrick Cloeck werd de tragische figuur van de affaire. Hij werd een mikpunt van spot voor velen en boette aan geloofwaardigheid en eer in. In augustus 1663 trad hij in het huwelijk met de zeventienjarige Anna Pers. In 1667 werd hij na intensief lobbyen aangesteld als raadsheer bij het Hof van Holland te 's-Gravenhage waar hij in oktober 1670 overleed.

Het Amsterdamse decor

De Republiek ontwikkelde zich in de zeventiende eeuw in een hoog tempo. Vele buitenlanders vestigden zich in de grote steden. Het was Nederlands werkelijke bloeitijd onder raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672). De stad Amsterdam telde rond 1661 meer dan 200.000 inwoners, onder wie mannen van grote reputatie als Joost van den Vondel (1587-1679), Rembrandt van Rijn (1606-1669) en Michiel Adriaansz. de Ruyter (1607-1676). Ze was in die tijd de voornaamste handelsstad ter wereld. De Dam vormde met zijn stadhuis, Beurs, Waag en Nieuwe Kerk het centrum van de stad. In een straal van ongeveer achthonderd meter rond die kern woonden en werkten de meeste aanzienlijken, kooplieden, drukkers, boekverkopers en andere ambachtslieden en neringdoenden. Daar bruiste de economie in winkels, op markten, langs het water en op Beurs en wissel-

---

² *Register van de curatelen E*, 17 (SAA 5072-474).

bank. Daar bevonden zich de belangrijkste ontmoetingsruimten: scholen, kerken, herbergen, schouwburg en stadhuis. Daar waren de vertrek- en aankomstplaatsen van schepen, trekschuiten en koetsen. Daar ook troffen de mannen elkaar tijdens hun werk, in het Herenlogement en op plaatsen waar nieuwsverspreiding plaatsvond. Boekproducenten en auteurs waren op elkaar aangewezen. Familiebetrekkingen, maatschappelijke en culturele netwerken met diverse overlappings zorgden voor lijnen en contacten in vele richtingen. Men verplaatste zich hoofdzakelijk te voet. Het levens-tempo was relatief laag. Er was volop tijd om nieuws en nieuwtjes uit te wisselen. Voor de gewone man was het leven van alledag doorgaans een kummervol bestaan, dat zo nu en dan werd opgevrolijkt door voordrachts-kunstenaars of liedjeszangers. Schandalen onder de elite zorgden voor extra vermaak of beroering zoals bij de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas in het voorjaar en tijdens de affaire De Lalande-Lestevenon in de zomer van 1661. In beide kwesties speelden bekende aanzienlijken niet te benijden hoofdrollen.

In het openingsgedicht ‘Verkonding [= Bekendmaking], van de soete vry-agie tusschen monsr. G.L. en juffr. L.S.’ (SV-01) van de bundel *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon*,³ waarin tientallen spotdichten over de affaire zijn verzameld, laat de anonieme dichter weten dat het einde van de wereld in zicht is als de elite zich zo dwaas gedraagt:

Den Amstel noch niet moe om aen de goegemeente
Te schenken meer gelag, want onder al gesteenten
De diamant munt uyt, soo munt oock uyt die geen,
Die groot van aensien is, in ’t oogh van het gemeen [= gepeupel]:
[5] Want het lachgierich volck, tot lachen staeg [= voortdurend] genegen,
Dat heeft tot lachen nu bequame [= passende] stof gekregen,
Lach, maer hout u buik vast, terwijl dat gy noch kent,
Neem nu u tijt vry waer, de werelt is ten ent,
En hout dat voor gewis, s’ en kan niet staende blijven,
[10] Nu men van sulke lien hoor sulck een dwaes bedrijven [= handelen], [...].

In figuren als Symon Pis, Leen de Snapper, Iuriaan de Snoeck, Frick de Kevelkin en Coert Panvet⁴ die aan de zelfkant van de maatschappij leef-

³ De zeventenvijftig teksten die deel uitmaken van genoemd werk duid ik in volgorde aan met de codes SV-01 tot SV-57.

⁴ De namen zijn ontleend aan het spotdicht ‘Lalants nieuw gewonnen Haagsche recht’ (SV, 98-99).

den in hun eigen subcultuur stelde niemand belang, met uitzondering van de schout en zijn dienaren. Eer en eerverlies speelden slechts een rol binnen hun eigen wereld.⁵ Spotdichters waren niet in hun dwaasheden geïnteresseerd, wel in die van de aanzienlijken. Die konden aan de kaak worden gesteld, zorgden voor leedvermaak onder de burgerij en het grauw en lieten de kassa van drukker en boekverkoper rinkelen. En volgens Everard Meyster was die selectieve aandacht van de ‘pers’ al eeuwenoud:

Het is van outs, als noch, dat men pasquillen maekt,
Op grooten maar alleen, en zelden kleynen raekt.⁶

De sociale stratificatie

De Amsterdamse makelaar Joris Craffurd (?-1733) schreef een uitvoerig verslag over het Aansprekers - of Biddersoproer van januari 1696 te Amsterdam.⁷ Hij vangt dat aan met de opmerking dat er in Amsterdam “om so te rekenen vierderley soort van volk wordt gevonden”:

De eerste dat zijn de heeren van de regeringe en die daaraan dependeerden [= daaronder vallen] en die gene die staan tot de regeringe gevordert te werden, de tweede, dat zyn seer voorname aensienelycke en reycke coopluyden die ook in groot getal hier wonen, het derde dat zyn winkeliers ofte winkelhouders daer onder meede moet gerekent worden veele meesters van ambagten en handwerkcluyden, en het vierde dat is het gemeen en daar wij het woordt vant gemeen gebruycken, daar verstaan wy de geringste slag van volk bij, dog nog uytgesondert alle de waag en koom draagers, schuytvoerders turf en bierdragers die ook een groot getal uijtmaacken, en alle benificanten [= gunstelingen] zijn, maar sommige vandie zyn juist daarom niet vande discreetste en civielste [= beschaafdsten].⁸

Frijhoff en Spies duiden Craffurds indeling als de enige echt duidelijke in-

⁵ Zie ook Lotte van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, [1996], 83.

⁶ [Eduard Meyster]: *Drooge buckens*. Utrecht, 1676, 17. *Pasquillen*:paskwillen, spot- of schimpdichten.

⁷ R.M. Dekker heeft Craffurds verslag integraal weergegeven in zijn: *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten*. Assen, 1979, 37-107.

⁸ Joris Craffurd: *Een generaal en kort verhaal van de schrickelycke beroerte binnen Amsterdam voorgevallen en begonnen op den 30 januarij des savonds, ende volcomen t'ondergebracht ende gestilt op den 6de februarij 1696* (SAA B 365; ZKW 6 E 3 p. 20-21). Zie ook: Oldewelt, die aan Craffurds indeling refereert en stelt dat het gemeen of geringste slag van volk de antipode vormde van de vroedschapsleden. (W.F.H. Oldewelt: 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 77 (1964), 39).

deling van de samenleving als sociale hiërarchie, die bovendien klassiek is geworden voor heel de zeventiende eeuw. Wel steken ze Craffurds ‘vier soorten van volk’ in een modern jasje: het *patriciaat* (de bestuurselite, de regenten), de *brede burgerij* (de niet-bestuurselite, vele aanzienlijken, rijke kooplieden, grote en kleine ondernemers, academici, onder wie advocaten en stadspredikanten, hoge ambtenaren, hoge en lage officieren, betere ambachtsmeesters, leraren, notarissen en klerken), de *smalle burgerij* (kleine winkeliers en ambachtslieden, lagere ambtenaren, schoolmeesters, kleine schippers, boeren en de grote massa van werklieden in loondienst, de zogenaamde loonafhankelijken) en het *grauw* (de eerlozen: de bezitslozen, de zwervers, bedelaars en invaliden, gedroste soldaten, zeelui en losse werklieden). Frijhoff en Spies benadrukken dat het patriciaat niet zonder meer samenviel met de elite. Voor aanzienlijke families uit katholieke, remonstrantse, lutherse of doopsgezinde kringen was toetreding tot het patriciaat vrijwel uitgesloten en veel vermogende geslachten in gereformeerde kring bleven hetzij door gebrek aan ambitie buiten de bestuurselite, hetzij omdat de ‘familie regering’ al was dichtgetimmerd.⁹

Ik ga ervan uit dat de vele duizenden die zich in woord, gebaar en geschrift gedurende ruim twee maanden met de LL-affaire hebben ingelaten voornamelijk afkomstig waren uit de brede en smalle burgerij; ik sluit het patriciaat en het grootste deel van het grauw hiervoor uit. De regenten hadden door hun handelen zelf de commotie veroorzaakt terwijl het grauw slechts bezig was om te overleven en geen band had met de hoofdpersonen van de affaire, hoewel het natuurlijk niet is uitgesloten dat onder deze bezitslozen ook enkele Susannedichters schuilgingen (zie hfst. 13). Het is de Amsterdamse burgerij geweest die voor de grote literaire neerslag heeft gezorgd, die de commotie in stand heeft gehouden, die kritiek heeft geleverd op de Heren van het Gerecht, die Gabriel heeft gesteund en Elisabeth heeft geridiculiseerd. Ze bezat daarvoor de geestelijke en materiële middelen. Het gros van die duizenden is anoniem. Slechts een fractie van hen is bij name bekend uit aantekeningen van Bontemantel, uit notariële akten, processtukken en enkele pamfletten.

---

⁹ Willem Frijhoff en Marijke Spies: *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag, [1999], 189-190.

Zijdelingse aandacht van historici

Ondanks de intrigerende omstandigheden van een bedenkelijk optredend stadsbestuur, een langdurige stedelijke commotie en een omvangrijke literaire neerslag van ambtelijke en fictionele teksten, bleef de geschiedenis van de affaire De Lalande-Lestevenon ruim drie eeuwen lang buiten de belangstelling van historici.

Omstreeks 1672 maakte de informele kroniekschrijver van Amsterdam Hans Bontemantel¹⁰ zijn laatste aantekening over de affaire. Dat deed hij naar aanleiding van een herhaalde, maar in dit geval vergeefse poging van een schepen om, zoals in mei 1661 ook met Gabriel was gebeurd, op 2 oktober 1671 een poorter uit zijn huis te laten halen en te laten opsluiten in de gijzelskamer. Bontemantel verwijst uitgebreid naar het wederrechtelijke optreden jegens Gabriel, die immers ook poorter was.¹¹

De eerste die na Bontemantel kort herinnerde aan de affaire was de Rotterdamse archivaris-bibliothecaris Johannes Hendrikus Scheffer (1832-1886). Hij schrijft in zijn *Genealogie van het geslacht Lestevenon* (1878) in een voetnoot bij Elisabeth:

Over eene verkeerung van deze jonkvrouw met een Fransch edelman Gabriel de Lalande, koopman te Amsterdam, waarbij zelfs eene sententie van het Hof Provinciaal van Holland, den 21 Julij 1661, te pas kwam, is in 1661 te Amsterdam heel wat te doen geweest; er zijn daarover een aantal blaauwboekjes en vuile pasquillen uitgekomen, welke echter voor de kennis der zeden van dien tijd hunne waarde hebben. Men vindt ze vermeld in P.A. Tiele, *Bibliotheek van [Nederlandsche] pamfletten*, Amsterdam, F. Muller. 1860, dl. II, blz. 143, no. 4949, 4950, 4951, (a) 4952, 4954, 4955.

Alle die stukken en vele anderen zijn herdrukt in een hoogst zeldzaam boekje in

---

¹⁰ Hans Bontemantel (1613-1688), zoon van Heinrik Barentsz. Bontemantel en Aeltje Gerrits Delft, trouwde in 1646 met Maria Snoecks. Bontemantel bekleedde talrijke functies in de Amsterdamse stadsregering, zoals: lid van de vroedschap (vanaf 1653), president-commissaris van huwelijkszaken (1656-1657), president van accijnsmeesteren (1660-1664), president van assurantiemeesteren (1665), schepen (1659, 1668, 1671) en presidentschepen (1669, 1672). De collectie-Bontemantel bevat niet alleen Bontemantel-aantekeningen, waarover kan worden getwist of deze al of niet ambtelijk zijn, maar ook veel handgeschreven notities en verslagen van overheden en rechtscolleges. Een belangrijk deel van zijn aantekeningen is in druk verschenen in: G.W. Kernkamp: *De regeering van Amsterdam soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*. Ontworpen door Hans Bontemantel. 's Gravenhage, 1897. 2 dln. Ik verwijs verder naar de afzonderlijke delen van Kernkamps werk met: Kernkamp I en Kernkamp II.

¹¹ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 57-60 (SAA 5059-29). Zie ook hfst. 3 en 4.

12°, waarvan een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage berust, getiteld: *De soete vryagie van mons. Gabriel de Lalande* enz. Gedrukt in 't jaar van 't Haegse Pleydoy 1661. Ook de navolgende stukken hebben betrekking op die verkeerung: *De rampzalige min, Treurspel voor Cupido*. Quot sunt in amore dolores? 's Gravenhage, voor de liefhebbers van Amsterdam, A°. 1661, 12°. *De rampsalige min, Treurspel voor Cupido*. Het tweede deel. Miseri nondum tibi finis amoris. 's Gravenhage, by Jan Pietersz. van Dam, boeckverkooper, in 't Martelaersboeck, 1661, 12°. *Klucht van Koddige Koert*, gedrukt voor de liefhebbers, in 't jaar 1661, 12°. ¹²

In 1897 merkt G.W. Kernkamp in een voetnoot bij zijn transcriptie van een van Bontemantels aantekeningen op:¹³

Over dit proces van Elisabeth van Thyen, weduwe van Abraham le Stevenon (Lestevenon of l'Estevenon) contra Gabriel de la Lande vindt men nog allerlei stukken in Bontemantels *Civ. en Jud. Aant. IV* p. 139 sqq. – Tal van pamfletten over deze geruchtmakende zaak zagen het licht; men vindt ze alle bijeen – zes en vijftig! – in den bundel, getiteld “De soete vrijagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon. Bestaende in alle de gedichten, sententiën en samen-spraken, die er, van 't begin tot den einde, uitgekomen zijn. Door een liefhebber, tot dienst der Amstelsche jonckheid. Gedrukt in 't jaer van 't Haegse pleidoy, 1661”. – (Knuttel, Catal. pamfl. no. 8554.) In deze pornografische collectie ontbreekt nog het pamflet, dat in den catalogus van Petit vermeld wordt onder no. 3218.¹⁴

Omstreeks 1904 schetst de historicus Johan Engelbert Elias (1875-1960) de affaire in *De vroedschap van Amsterdam*, eveneens in een voetnoot bij

---

¹² J.H. Scheffer: *Genealogie van het geslacht Lestevenon*. Rotterdam, 1878, 14. In 1877 begon Scheffer met het publiceren van genealogieën van voorname geslachten. Aan het slot van de voetnoot merkt Scheffer op dat hij de wetenschap van een en ander aan zijn geachte vriend dr. M.F.A.G. Campbell te danken heeft. Scheffer noemt wel de sententie van het Hof van Holland van 21 juli 1661 maar niet de voor Gabriel beslissende sententie van de Hoge Raad van 30 juli 1661. Er zijn geen aanwijzingen dat er exemplaren van de genoemde werken in duodecimo zijn verschenen. In noot (a) bij het pamflet 4951 merkt Scheffer terecht op dat Tiele abusievelijk van een schaking spreekt. F. Muller, Louis D. Petit en W.P.C. Knuttel zullen later dezelfde vergissing begaan als Tiele.

¹³ Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1672)*. III-1, 58 (SAA 5059-29).

¹⁴ Kernkamp I, 43-44 (voetnoot). Kernkamp noemt zesenvijftig pamfletten; hij heeft waarschijnlijk het ambtelijke pamflet getiteld: ‘Sententie, gewesen by 't Hof Provinciael van Hollandt, in de sake van sr. Gabriel de Lalande contra juffr. Le Stevenon’ (SV-33) niet meegerekend. Het pamflet Petit 3218 getiteld ‘Al weer een paar andre, Se slaan op mal-kandre’ ontbreekt terecht in de *SV*. Het behoort niet tot de primaire LL-literatuur; het spotdicht heeft betrekking op een ander paar dan Gabriel en Elisabeth.

Elisabeth:

Vijf jaren vóór haar huwelijk, in 1661, had Elisabeth Lestevenon eene “soete vryagie” aan de hand gehad met den als koopman te Amsterdam gevestigden Bajonnees Gabriël de Lalande. Deze minnarij was door de moeder en den broeder van Elisabeth gestuit, die de minzieke jonge dame opsloten en haar “galant” den bons gaven. De reden van dit medoogenlooze optreden van hare familie was, dat zich onderwijl eene betere partij voor juffrouw Lestevenon aangeboden had, n.l. de advocaat Cloeck (denkelijk mr. Hendrick Cloeck, zie bij no. 155), wien de vrijster niet onwelgezind was en die haar dan ook spoedig met haar lot wist te verzoenen. Uit wraak over de ontrouw zijner beminde maakte thans Lalande de zeer intieme betrekking, waarin hij tot Elisabeth gestaan had, wereldkundig. Door hare moeder wegens laster aangeklaagd, werd hij daarop gearresteerd en in de gevangenis geworpen. Hij appelleerde echter aan ’t Hof van Holland en werd bij vonnis van dit college van 21 juli 1661 tegen een borgtocht van f 20.000 weder op vrije voeten gesteld. Deze geheele zaak gaf te Amsterdam tot vrij wat opspraak aanleiding – zoodat Cloeck er van afzag om met een meisje, dat zoo “over de tong reed” te trouwen – en werd in tal van vuilaardige pamfletten toegelicht en uitgeplozen. Deze pamfletten zijn herdrukt in een hoogst zeldzaam boekje in 12°, getiteld: “De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande; of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon, gedrukt in ’t jaer van ’t Haegse pleidoy, 1661”. Een exempl. daarvan berust op de Koninkl. Bibliotheek te ’s-Hage.¹⁵

Achttien jaar na Elias zegt Cornelis Jacobus Gimpel (1871-1922), conservator van de *Historisch-topografische atlas* van het Stadsarchief van Amsterdam in de periode 1913-1922, er iets over in het *Algemeen Handelsblad* van zaterdag 1 oktober 1921. In zijn artikel ‘Amsterdamsche curiosa. In ’t Witte Paard’, beschrijft hij de drukte rond dit pand op de Herengracht in december 1631 toen Hugo de Groot het betrok. De professoren Gerardus Vossius (1577-1649) en Caspar van Baerle (1584-1648) en de rechtsgeleerde mr. Pieter Cloeck, de vader van mr. Hendrick Cloeck, behoorden tot de notabelen die hem welkom heetten. Het was daar een komen en gaan van respectabele heren. Gimpel schrijft dat een dertigtal jaren later *Het Witte Paard* opnieuw veel publiek trok, maar dat er toen een “verdachte” woonde van geheel ander allooi:

Hij [= de eigenaar mr. Johannes Uitenbogaert] bewoonde het huis niet zelf, maar

---

¹⁵ J.E. Elias: *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Ongewijz. herdr. Dl. 2 (Amsterdam, 1963), 721, noot “v”. De oorspronkelijke editie van de *Vroedschap* dateert van 1903-1905 (Haarlem). Johannes E. Elias werkte van 1892-1897 op het Stadsarchief van Amsterdam. Ik verwijs verder naar de afzonderlijke delen van Elias’ werk met: Elias I en Elias II.

had het blijkbaar verhuurd aan een koopman uit Bayonne, Gabriël de la Lande. Deze had kennis gemaakt met een juffrouw Lestevenon, maar de moeder en de broer van het meisje hadden een andere partij op het oog en werkten den omgang van het jonge paar tegen. Dit was echter reeds te ver gegaan op het pad der liefde en toen nu de la Lande zag, dat de 19-jarige schoone, die uit de rijke koopmanskringen kwam, voor hem verloren was, vertelde hij zulke schokkende bijzonderheden uit zijn “soete vryagie” met de jeugdige Elisabeth, dat hij wegens laster werd aangeklaagd, gevat en in “de boeien” (de gevangenis aan ’t stadhuis) geworpen. Een en ander had echter ten gevolge, dat de begeerde partij van de bruid afzag, en dat er een heirleger pamfletten verschenen, die, in een intusschen zeldzaam geworden bundeltje vereenigd, een paar honderd bladzijden vormen. Zoo waren de samscholingen voor het Witte Paard in 1662 wel van geheel anderen aard dan in 1632.¹⁶

De handboeken op het gebied van de oudere Nederlandse letterkunde, waaronder die van J. te Winkel, J.A. Worp, G. Kalff, W.J.A. Jonckbloet, G.D.J. Schotel, J. van Vloten, J. ten Brink, G.A. van Es, G.S. Overdiep en E. Rombauts stellen teleur wat informatie over de affaire betreft. Alleen de eerste twee auteurs hebben er even bij stilgestaan.

Recente aandacht

In 2001 vertelt Ilja Veldman in haar artikel ‘Een riskant beroep’¹⁷ hoe de graveur Crispijn de Passe de Jonge in 1662 in moeilijkheden geraakte toen Mattheus Lestevenon erachter kwam dat De Passe de maker was van de zinneprent (zie hierna en hfst. 17). Veldman geeft een korte schets van de affaire en verklaart vervolgens de zinnebeeldige voorstelling met het ondersteunende pseudo-proces in verzen. Louis Peter Grijp bespreekt in zijn artikel ‘Spotliederen in de Gouden Eeuw’ enkele gevallen van spotliederen op grond waarvan iets te reconstrueren is van de gebeurtenissen, van de beleving van betrokkenen en van het functioneren van het lied binnen het toenmalige stelsel van eer en belediging.¹⁸ In de paragraaf ‘Spot-

¹⁶ Corn. J. G[impel]: ‘Amsterdamsche curiosa. In ’t witte paard’. In: *Algemeen Handelsblad* 1922 (1 oktober), 5. Gimpel vergist zich in het jaartal: 1662 moet zijn 1661. J.W. Enschedé publiceerde Gimpels artikel in *Amstelodamum* 9 (1922), 3-4 in de rubriek ‘Langs de weg’ onder de titel ‘In het witte paard’. Hij verwijst abusievelijk naar het *Handelsblad* van 10 oktober en laat het jaartal achterwege. *De 19-jarige schoone*: de leeftijd is onjuist, Elisabeth was op het moment van de breuk met Gabriel achttien jaar.

¹⁷ Ilja Veldman: ‘Een riskant beroep. Crispijn de Passe de Jonge als producent van nieuwsprenten’. In: *Prentwerk 1500-1700*. Zwolle, [z.j.], 167-171 en Ilja Veldman: *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670)*. [Z.p.], 2001, 360-363.

¹⁸ Louis Peter Grijp: ‘Spotliederen in de Gouden Eeuw’. In: *Schimpen en schelden*. [Am-

liederen rond een verbroken huwelijksbelofte (affaire Lalande, 1661)' geeft hij een korte beschrijving van de affaire om vervolgens in te gaan op de betekenis van twee spotliederen daaruit: 'Nieu liedje van een Frans heer en een Amsterdamse joffer' (SV-14) en 'Een nieuw Amsterdams liedeken, van [= over] juffrouw Stevenon' (SV-23). In het eerste treft Gabriel de Lalande het verwijt een erecode van de vrijerij: discretie, te hebben overtreden; in het tweede wordt Elisabeth afgeschilderd als een meisje dat zich door seksuele verlangens laat leiden. Grijp merkt op dat de kritiek van de auteurs niet alleen Gabriel en Elisabeth geldt maar ook haar familie en de Amsterdamse overheid. In 2008 staat Rudolf Cordes zes pagina's lang stil bij de affaire in de omvangrijke biografie *Jan Zoet, Amsterdammer*. Na een beknopte uiteenzetting van de kwestie en van de bundel *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande* in de paragraaf 'De Lalande-affaire', bespreekt hij eerst twee gedichten die Zoet erop heeft gemaakt: 'Op 't affronteeren van het hol' (SV-12) en 'Lalandes quatertemperdagen' (SV-38) om daarna commentaar te geven op enkele teksten waarin op Zoets epistels wordt gereageerd.¹⁹

Bronnen

De belangrijkste bronnen voor dit onderzoek zijn de archivalia en de fictionele LL-literatuur. Tot de eerste reken ik voornamelijk:

- Aantekeningen van Hans Bontemantel.
- Notariële akten.
- Documenten van de Amsterdamse stadsregering.
- Processtukken van de drie rechtscolleges: het Gerecht van Amsterdam, het Hof van Holland en de Hoge Raad.
- Brieven van de Franse ambassadeur Jacques-Auguste de Thou aan de burgemeesters en schepenen van Amsterdam.
- Documenten van de Bayonnese stadsregering.

Hoewel de archivalia in het algemeen betrouwbaar worden geacht, zijn ze toch niet vrij van leemten en subjectiviteit. Machiel Bosman schrijft dat hij de geschiedenis van Elisabeth de Flines heeft gebaseerd op bronnen en niet op feiten. Hij merkt verder op dat het verhaal in sterke mate leunt op

---

sterdam], 1992, 347-351. (Volkskundig bulletin 18,3).

¹⁹ Rudolf Cordes: *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674*. Hilversum, 2008, 450-455.

de rechtbankstukken die echter opportunistisch zijn en de waarheid versluieren.²⁰ Aart van Zoest schrijft dat niet-fictie soms op een bepaalde manier liegt.²¹ Een illustratie daarvan geeft Bontemantel in zijn twee aantekeningen over de geveinsde zwangerschap van Margriete Bas.²² Niet alle informatie is bewaard gebleven of getraceerd. Bepaalde gegevens werden door tijdgenoten niet relevant geacht voor de kern van de zaak en wegge laten. De resolutieboeken van de Amsterdamse vroedschap bijvoorbeeld vermelden alleen het genomen besluit, niet de gevoerde debatten.²³

De Amsterdamse notaris Joannes Hellerus nam de producenten van de anoniem uitgebrachte *Tribunal injuriae & Amoris* – die de Lestevenons onwelgevallig was – in bescherming door in eerste instantie hun namen in een notariële akte over de overdracht van de kopergravure weg te laten.²⁴ Bontemantel had de neiging dezelfde gebeurtenis meerdere keren aan te tekenen, waarbij de ene versie van het verhaal completer was dan de andere, wat impliceert dat aan zijn eenmalige aantekeningen over een gebeurtenis ook informatie kan ontbreken. Zonder Bontemantels aantekeningen zou het evenwel onmogelijk zijn geweest tot een enigszins getrouw beeld van de LL-affaire te geraken. Hij wijdde maar liefst dertien zelfgeschreven pagina's aan het schandaal en voegde daar nog zeventien van andere hand aan toe. Zijn vaak unieke aantekeningen zijn gedetailleerd en dikwijls bijzonder door de 'flarden straatbeeld' erin. Ze vormen niet alleen de basis voor een reconstructie van de affaire maar zijn ook een toetssteen voor de fictionele LL-literatuur. Zonder zijn aantekeningen zou het bijvoorbeeld onmogelijk zijn geweest om de populariteit van Gabriel te verklaren en bepaalde manipulaties van de schepenen en details van de interventie door ambassadeur De Thou te achterhalen. Kernkamp benadrukt de historische waarde van Bontemantels aantekeningen. Hij be-

---

²⁰ Machiel Bosman: *Elisabeth de Flines. Een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw*. Amsterdam, 2008, 124.

²¹ Aart van Zoest: *Waar gebeurd en toch gelogen. Over fictie en niet-fictie*. Assen, 1980, achterplat.

²² Bontemantel: *Civ. en mil. regeering der stad Amsterdam (1653-1670)*. I-1, 432-433 (SAA 5059-27) en *Resolutien van den Raad der stad Amsterdam (1658-1667)*. II-1, 492-493 (SAA 5059-25). Bontemantels vrouw Machtelt Snoecks was de nicht van Margriete Bas. Bontemantel verzweg gevoelige persoonlijke informatie, zoals de reden van Margrietes bedrog, wat blijkt na toetsing aan de fictionele literatuur over dit schandaal (zie hfst. 14).

²³ Kernkamp I, LVI.

²⁴ Akte notaris Joannes Hellerus d.d. 21 november 1662 (SAA 5075-2069 p. 258).

schrijft hem als een man die in alles belangstelde wat de regering van stad en land betref, van zijn liefhebberij om alles op te tekenen, zowel gebeurtenissen die hij zelf had bijgewoond als die hij uit de mond van anderen had leren kennen; als een man die levend in een kring van regenten, waar zelfzucht en partijschap alle edele gevoelens verstikten, aan het slot van een mededeling over een of andere kuiperij, zonder goed- of afkeuring, de egoïstische motieven noemde waardoor de heren zich lieten leiden.²⁵ En hoewel volgens Kernkamp Bontemantels stijl foutief en duister is, zijn spelling allerzonderlingst, verdienen zijn mededelingen het volste vertrouwen.²⁶

Tot de fictionele LL-literatuur reken ik:

- Vierendertig van de in totaal negenendertig overgeleverde afzonderlijke pamfletten. Eén pamflet bevat geen fictie: ‘Geestelicke vragen, op het apprehenderen van Lalande, tot Amsterdam’ (SV-41) en vier pamfletten hebben een ambtelijk-juridische inhoud.²⁷ In totaal zijn er minstens eenenzestig pamfletten over de affaire verschenen.
- *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande of d’afgevalle roos van juffr. Elisabeth l’Estevenon* (1661). Deze bundel bevat de herdrukken van zevenenvijftig pamfletteksten, waarvan er twee niet fictioneel zijn: de ‘Sententie, gewesen by ’t Hof van Hollandt’ (SV-33) en de SV-41, die alle betrekking hebben op de affaire. Hoewel de samensteller ervan in de ‘Opdracht, aen de Amstelse jonckheydt’ aangeeft met het werk een moreel doel na te streven, strookt dat niet met de titel en opgenomen teksten. Wat de pamfletteksten betreft, baseer ik me op die in het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag onder signatuur Pflt 8554. Ik duid deze bundel verder aan als de *SV*.
- *De rampsalige min. Treurspel voor Cupido* (1661). Dit gelegenheids-

---

²⁵ Kernkamp I, LX.

²⁶ Kernkamp I, LVI en CLXXIV.

²⁷ In de pamflettencatalogi (zie hierna) worden ook ambtelijke documenten als sententies, tractaten, octrooien en plakaten tot de pamfletten gerekend. Het spreekt voor zich dat deze pamfletten een feitelijke en geen fictionele inhoud hebben. Het begrip pamflet is in de loop der tijd verschillend gedefinieerd. De meest recente definitie is van Joost Vrieler: “Een pamflet is een gedrukt, niet-periodiek populair medium dat zichzelf met verschillende benamingen kan afficheren, gebonden is aan de actualiteit, dikwijls anoniem verschijnt, allerlei vormen van fictie en non-fictie kan bevatten en inhoudelijk de lezer probeert te overtuigen van een bepaald standpunt”. (Joost Vrieler: *Het poëtisch accent*. Hilversum, 2007, 18).

spel in verzen bestaat uit twee delen. De hoofdpersonen van de affaire zijn in de personages te herkennen. Het is ten detrimente van de Lestevenons geschreven. Als bron voor deze studie heeft het exemplaar gediend dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek onder signatuur 459 C 42: 1-2. Ik duid dit treurspel verder aan als de *RM* en de afzonderlijke delen ervan als de *RMI* en *RM2*.²⁸

- De *Klucht van Koddige Koert* (1661), een gelegenheidsspel in verzen. Ook hierin zijn de hoofdpersonen in de personages te herkennen. Hoewel de inhoud ervan evident anti-Gabriel is, worden toch ook de Lestevenons en Hendrick Cloeck door de anonieme dichter aangevallen. Ik baseer mij op het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek onder signatuur 459 C 42: 3. Ik duid deze klucht verder aan als de *KK*.
- De *Tribunal injuriae & Amoris* (1661), een pamflet dat bestaat uit een prent met daaronder een pseudo-proces in verzen. De prent stelt een allegorisch rechtsgeding voor waarin Gabriel en Elisabeth partij zijn. Themis, de godin van recht en orde, presideert de zitting. In het proces, dat mede ter verklaring dient van de gravure, tracht Gabriel zich aan zijn verantwoordelijkheid voor zijn loslippigheid te onttrekken. Ik baseer mij op het exemplaar in het Rijksmuseum te Amsterdam met het objectnummer RP-P-OB-76.934, dat daar beschreven staat als: *Zinneprent op de minnehandel en de daaruit gevolgde procedure van de onteerde mej. E. Lestevenon tegen dhr. Gabr. Lalande*.²⁹ Ik duid het pamflet verder aan als de *TI*.

De fictionele LL-literatuur bevat fictie en feiten, wat impliceert dat ze minder betrouwbaar is dan de archivalia. Desondanks is de waarde van deze literatuur als historische bron groot, zoals door verscheidene geleerden krachtig wordt onderstreept. Zo wijst P.A. Tiele (1834-1889) in het ‘Voorbericht’ van zijn *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten* (1858)

---

²⁸ Op de titelpagina van de *RMI* en *RM2* ontbreekt de auteursnaam. De auteur heeft de ‘Opdracht’ in de *RMI* ondertekend met de initialen M.S.D. of M.S.N. en de ‘Opdracht’ in de *RM2* met de initialen M.S.N. In de bibliografie worden de delen onderscheiden, hoewel niet consequent, door in de titelbeschrijving de aanduiding (door M.S.D.) en (door M.S.N.) op te nemen. Ik hanteer de volgende aanduiding: *RM1* (door M.S.D.), *RMI* (door M.S.N.) en *RM2* (door M.S.N.). Ik onderscheid de M.S.D.-exemplaren in alle gevallen met de toevoeging (door M.S.D.).

²⁹ De omschrijving is ontleend aan F. Muller: *De Nederlandsche geschiedenis in platen*. Dl. 1. (Amsterdam, 1863-1870), 317, nr. 2186.

op het grote belang van de vele blauwboekjes³⁰ die in de zeventiende eeuw zijn verschenen. Ze zijn rijk aan historische bijzonderheden en geven uitdrukking aan de gevoelens en zeden van hun tijd. Volgens hem bestaat er geen bron waaruit men de stem van het volk beter kan leren kennen, en waaruit de geschiedenis van kerk en godsdienst beter kan worden verklaard.³¹ Impliciet zegt hij dat de lezer en onderzoeker de inhoud van deze blauwboekjes serieus moeten nemen.

Ook L.D. Petit (1847-1918) is overtuigd van het belang van pamfletten voor de geschiedenis en kennis van land en volk. In zijn *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Thysius* (1882) omschrijft hij ze als kleinere of grotere vlugschriften over staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke gebeurtenissen van de dag. Hij noemt speciaal de dunne, vaak onoglijke blauwboekjes die niet zelden belangrijke, door ooggetuigen meegedeelde bijzonderheden bevatten. Wel waarschuwt hij deze omzichtig te raadplegen, omdat ze doorgaans partijdig zijn. Toch achtte hij het belangrijk dat ze gelezen werden:

Genoeg zij het hier te herinneren, dat geen tijdvak onzer geschiedenis sedert het midden der 16de eeuw ernstig kan beoefend worden, zonder kennismeming van den inhoud dezer geschriften.³²

Floris Prims (1882-1954), de Antwerpse stadsarchivaris, benadrukt in de *Antwerpiensia* van 1946 eveneens het historische belang van pamfletten en de equivalenten daarvan:

Blauwboekje, pamphlet of pasquille, manifest of schimpschrift, naamloos of onderteekend, het dient al tot de geschiedenis; om de geest des tijds te leren kennen is dit materiaal vaak dienstiger dan officieele bescheiden.³³

Bij voorkeur verschenen deze vlugschriften naamloos. Het was vooral die

---

³⁰ *Blauwboekje*: ontleent zijn naam aan de slappe, blauwe papieren omslag waarin het in de zeventiende eeuw verhandeld werd. Het was een meerbladig pamflet dat doorgaans het kwartoformaat bezat. De vier grote samenspraken in de fictionele LL-literatuur zullen ook als blauwboekje zijn verschenen.

³¹ P.A. Tiele: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Frederik Muller*. Eerste deel 1500-1648. (Amsterdam, 1858), [z/pag.].

³² Louis D. Petit: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling Thysius*. Eerste deel 1500-1648. ('s-Gravenhage, 1882), V.

³³ Floris Prims: 'De pasquille van "den praeltryn". April 1788'. In: *Antwerpiensia* 17 (1946), 108-109. *Praeltryn*: een programma of beschrijving van een (ingebeelde) zinnebeeldige praaltrein of stoet.

anonimiteit die de producenten ervan volledige vrijheid van handelen bood.

In de (pamfletten)catalogi van H.W. Tydeman (1778-1863), Joh. Hilman (1802-1881), F. Muller (1817-1881), J.K. van der Wulp (1820-1867), P.A. Tiele (1834-1889), L.D. Petit (1847-1918), W.P.C. Knuttel (1854-1921), Emma Dronckers (1889-1979) en Lucie J.N.K. van Aken (1947-) zijn *De rampsalige min*, de *Klucht van koddige Koert*, *De soete vryagie van monsr. Gabriel de Lalande* en de overgeleverde LL-pamfletten met uitzondering van de *Tribunal injuriae & Amoris*, beschreven. Geen van deze catalogi biedt een compleet beeld doordat elk ervan een afzonderlijke collectie of werken uit verschillend bezit beschrijft. Het daarin vermelde totale aantal LL-pamfletten bedraagt negenendertig. Mede dankzij de *SV* is bekend dat er minstens eenenzestig zijn verschenen. Bontemantel heeft het zelfs over meer dan honderd paskwilen. Dat kan een overdrijving zijn maar evengoed realiteit, in welk geval tientallen pamfletten verloren zijn gegaan. Zijn bewering dat alle teksten ten faveure van Gabriel zijn, is onjuist, er zijn er ook die tegen hem gericht zijn.³⁴

Het onderzoek

De omvangrijke en gedifferentieerde archivalische en fictionele bronnen over de affaire De Lalande-Lestevenon bieden de mogelijkheid haar geschiedenis via twee lijnen te benaderen. In de archivalia zijn vooral stemmen uit de overheid te beluisteren, in de fictionele literatuur die van de burgerij. In deel I wordt een reconstructie van de geschiedenis gegeven op basis van archivalisch bronnenmateriaal. Aansluitend wordt de fictionele literatuur in de beschouwing betrokken. In die fictionele literatuur komen – naast feiten die ook in het archivalisch bronnenmateriaal te vinden zijn – meningen en zienswijzen tot uitdrukking die de feitelijke gebeurtenissen in het openbaar van commentaar voorzien.³⁵ In deel II wordt de fictionele literatuur geïnventariseerd, haar betekenis voor de affaire geduid en de identiteit en rol van enkele boekproducenten vastgesteld.

³⁴ Bontemantel: *Civ. en judic. aant.* II, 280 (SAA 5059-32). Dat Bontemantel over paskwilen in plaats van pamfletten spreekt, hoeft niet te verbazen; de term pamflet was in die tijd nog geen gemeengoed in de Republiek. Met het begrip “comédie” doelt Bontemantel op het treurspel (*RM*). In die tijd was het begrip komedie synoniem voor toneelspel. (Zie Mieke B. Smits-Veldt: *Het Nederlandse renaissance-toneel*. Utrecht, [1991], 20).

³⁵ Het bestaan van genoemde meningen en feiten is op zichzelf natuurlijk ook een historisch feit.

Het onderzoek is in twee fasen uitgevoerd. Eerst heb ik in binnen- en buitenland het materiaal dat op de affaire betrekking heeft, getraceerd en de visu geïnventariseerd en onderzocht. Om zo goed mogelijk ingevoerd te raken in de leefomgeving van de hoofdpersonen heb ik Amsterdam en Bayonne verkend en de gebieden van oorsprong van de Lestevenons in de Châtellenie de Lille doorkruist en in al die plaatsen op verschillende binnen- en buitenlocaties onderzoek verricht. In de tweede fase zijn de bevindingen geanalyseerd, geëvalueerd en vervolgens verwerkt. Het gaat het bestek van deze studie te buiten alle LL-teksten inhoudelijk te bespreken. Wel zijn er talrijke episoden aan ontleend die passim als illustratie of context dienen en vaak in die situaties zijn becommentarieerd.

De affaire De Lalande-Lestevenon is een Amsterdamse geschiedenis met een Bayonnese component. Het Stadsarchief van Amsterdam en de Archives municipales de Bayonne waren dan ook de eerst aangewezen plaatsen voor onderzoek. In Bayonne strekte zich dat uit over de genealogieën van de Lalandes, doopboeken, ambtelijke documenten, stadsplattegronden en historische studies over de stad en zijn inwoners. In Amsterdam voerde het tot diep in het notarieel archief, de doop-, trouw- en begraafregisters,³⁶ archieven van de weeskamer, archieven van burgemeesters, schout en schepenen, in kwijtscheldings- en verpondingsregisters, in kohieren, in de collecties handschriften, begraafbriefjes en aansprekersregisters, in familiearchieven en genealogieën en in talrijke andere bronnen. Zeer tijdrovend maar beslist noodzakelijk was het genealogisch-biografisch onderzoek, dat ertoe moest leiden dat personen na eeuwen weer een gezicht en sociale omgeving kregen. Doordat de Lestevenon-genealogieën verre van volmaakt bleken te zijn, werd ik gedwongen tot uitgebreid nieuw basis- en vervolgonderzoek naar dit geslacht.

De LL-literatuur biedt ruime mogelijkheden voor verder onderzoek in disciplines als: analytische bibliografie, retorica en rechtswetenschap. Om praktische redenen is daar in deze studie slechts zijdelings aandacht aan besteed.

---

³⁶ Aan deze DTB-registers zijn de meeste genealogische gegevens ontleend. Ik heb in voetnoten alleen de vindplaatsen verantwoord van hen wier namen moeilijk in deze registers zijn te traceren en van hen die in DTB-registers van buiten Amsterdam voorkomen.